

Dr. sc. FILIP ŠKILJAN

Institut za istraživanje migracija, Zagreb

filipskiljan@yahoo.co.uk

<https://orcid.org/0000-0001-7979-1359>

Srbi u okolici Petrinje – historiografsko- -etnografski pregled (II. dio)¹

Autor u tekstu na temelju arhivske građe, literature i iskaza kazivača donosi informacije o elementima identiteta Srba petrinjskog kraja. Posebno se bavi pravoslavnom vjeroispovijesti i sjećanjima kazivača na svakodnevni život u vrijeme socijalizma, posljednjeg rata (1991.-1995.) i sadašnjice. U tekstu donosi i demografske podatke o kretanju Srba petrinjskog kraja.

Ključne riječi: Srbi, identitet, Petrinja, Banija

Serbs in the Petrinja district - Historiographical and Ethnographic Overview (part II)

The author in the text, based on archival material, literature and narrator's testimony, provides information about the elements of the national identity of the Serbs of the Petrinja region. In particular, it deals with the Orthodox religion and the narrator's memories of everyday life during socialism, the last war (1991-1995) and the nowadays. The text also provides demographic data of Serbs population in the Petrin region.

¹ Tekst je nastao u okviru znanstveno-istraživačke djelatnosti istraživača na multidisciplinarnom projektu »Devedesete« Arhiva Srba u Hrvatskoj i Srpskog narodnog vijeća.

Keywords: Serbs, identity, Petrinja, Banija

PROLOG

Autor u prvom dijelu ovoga teksta koji je izišao u prvoj svesci *Glasnika EI SANU* 72 (Škiljan 2024, 172-200)² iznosi podatke o doseljavanju Srba na područje petrinjskog kraja tijekom 17. stoljeća. Potom u tekstu dalje donosi podatke o običajima Srba petrinjskog kraja, pa se tako bavi običajima pri rođenju djeteta i odnosa prema ženama, načinom na koji su se upoznawali mladi i kako su izgledali svadbeni običaji, zatim običajima oko sahrane pokojnika, krsnim slavamama i zborovima te običajima koji su vezani za mijene godišnjih doba. Posebno poglavlje autor je posvetio sjećanjima i događajima vezanima za Drugi svjetski rat na petrinjskom području. Autor se prilikom izrade teksta koristio metodom usmene povijesti, a sjećanja koja je prikupio na terenu od posljednjih kazivača koji žive u napuštenim selima, obogatio je i relevantnom arhivskom građom i literaturom.³

SOCIJALISTIČKI PERIOD U SRPSKIM SELIMA OPĆINE PETRINJA I U GRADU PETRINJI

Nakon oslobođenja u svibnju 1945. godine Petrinja postaje gradić koji se brzo razvija. Obnavlja se rad Gavrilovića. Od 1955. godine ukinut je kotar Petrinja, a za Sisak i Baniju proglašen je jedan kotar sa sjedištem u Sisku. Općina Petrinja tada je obuhvaćala područje Bijelnika, Blinje, Cepeliša, Češkog Sela, Donje Bačuge, Budičine, Donjeg Grabovca, Drenčine, Gornje Bačuge, Gornje Budičine, Gornjeg Grabovca, Hrastovice, Letovana, Luščana, Mošćenice, Moštanice, Novog Selišta, Petkovca, Petrinje, Pokupskog Bresta, Stražbenice i Taborišta. Od 1957. u okviru općine je i Gora, a od 1960. godine i Jabukovac. Općina Petrinja od 1963. godine ima današnje granice Grada Petrinje.

² <https://www.ei.sanu.ac.rs/index.php/gei/article/view/1118/1005>

³ Kada je reč o iskazima kazivača »nikako ne tvrdimo da su se svi događaji opisani u iskazima kazivača upravo tako dogodili kako su opisani. Naime, pokušali smo preneti čitateljima emocionalna stanja pojedinaca kao dio kolektivne memorije Srba petrinjskog kraja želeći pri tome omogućiti razumijevanje jednoga dijela povijesti svakodnevice. Posebno je osjetljivo pitanje posljednjega rata i hrvatsko-srpskih odnosa u tome ratu na spomenutom području. Sjećanja pojedinaca nakon trideset godina od samih događanja vrlo su često izmijenjena u odnosu na sjećanja koja bismo dobili da smo intervjuue provodili neposredno nakon događanja. Dakako, na taj način treba promatrati tekst koji iznosi dijelove životnih priča kazivača u kojima oni donose svoje subjektivne prosudbe i zaključke na temelju proživljenoga iskustva ili iskustva svojih roditelja (Škiljan 2024, 182-183). «

Stanovništvo okolnih naselja nakon Drugog svjetskog rata, od sredine šezdesetih godina, pronalazi zaposlenja u Petrinji i u Sisku. O poslijeratnom životu govore kazivači. Pajo Milić iz Velikog Gradca se prisjeća kako je stanovništvo od Vrginmosta do Petrinje bilo zaposleno u Petrinji i u Sisku: »Svi od Vrginmosta do Siska su radili u Petrinji i u Sisku. Svi su išli na čiru. Od 1966. počelo je iseljavanje u Petrinju. U Glinu se nije iseljavalo jer je ondje bila samo pamučara, pilana i popravni dom.« Dakle, vidljivo je da je Petrinja omogućivala stanovnicima Banije da pronađu zaposlenje. Najviše ih je bilo zaposleno u Gavriloviću, a potom i u drugim poduzećima. Krajem 1990. godine u petrinjskoj je mesnoj industriji bilo zaposleno 2503 radnika, dok je SOUR Gavrilović zapošljavao ukupno preko 5800 radnika.⁴

Srbi su u socijalizmu vrlo malo držali do pravoslavne vjeroispovijesti. Naime, stanovništvo Banije doživjelo je velike traume u Drugom svjetskom ratu. Pravoslavni sveštenici su bili uglavnom ili poubijani, ili prisilno iseljeni, a crkve su bile uglavnom popaljene ili razrušene, pa nije bilo mjesta gdje bi Srbi odlazili na službu. Koliko su malo držali do vjeroispovijesti kazuje Ranko Ranić:

U našu kuću dolazio je pop Jakšić iz Petrinje i u vrijeme socijalizma. Međutim, njega bismo dočekali ded, baba, nas dvoje djece i mama, a otac bi ga dočekao na ulazu u kuću, u avliji, budući da je bio član Partije. Mati je odlazila na zborove u Blinju, u Komogovinu i u Jošavicu. U našu crkvu u Jošavici ušao sam tek 1963. godine na drugi dan Božića. Kršten sam o Gospojini u selu Kukuruzarima. Godine 1991. sam se prvi put prekrstio. Sjećam se da se početkom devedesetih počelo pjevati o čiči Draži i da smo nakon toga postali vjernici. Od tada smo počeli obilježavati četrdesetnicu što do tada nije bio običaj u našem kraju. Počeli smo se ponašati kao pravoslavci. Bili smo vjernici, ali nismo imali sklonosti da idemo u crkvu i da se ondje molimo. I danas ne znam Očenaš. Moj je otac bio član Partije, ali je čitao Očenaš na Božić.

Iz Ranićevog je iskaza jasno da su samo starije osobe držale do vjeroispovijesti te da su mlađi muškarci koji su obično bili i članovi Partije u vrijeme kada je sveštenik dolazio 'svetiti vodicu' napuštali domove zato da ne bi bili viđeni kako primaju sveštenika. Tek u vrijeme ponovnog buđenja nacionalizama dolazi do vraćanja pravoslavnoj vjeroispovijesti kao stupu identiteta. Većina mlađih tada nisu bili kršteni, a još su manje

⁴ <https://www.grakni.hr/drustvo/prava/123-gavrilovic-arbitrazni-sud?rCH=2>.

imali pojma o bilo kakvim vjerskim običajima. Običaje su morali učiti od tada još živih očeva i majki te djedova i baka.

Velika većina sela, osobito onih koja su bila nastanjena Srbima, imala su spomenike posvećene narodnooslobodilačkoj borbi i žrtvama fašističkog terora oko kojih se skupljalo stanovništvo na pojedine državne praznike ili na značajne obljetnice u selu. Gradnja tih spomenika bila je nerijetko važnija od dovođenja asfalta ili vodovoda u selo. Zbog neriješenih infrastrukturnih problema te udaljenosti i teškoj dostupnosti pojedinih naselja od općinskog središta dolazi do sve veće depopulacije sela. Nakon Drugog svjetskog rata sve je više bilo onih koji su se školovali u gradovima Petrinji i Sisku. Ranko Ranić govori za svoje selo Jošavicu kako je već 1962. godine dobilo struju.⁵

Nova škola je sagrađena 1946., a potom ponovno 1969. godine. Zaselak Plavljani su prvi u ovom dijelu Banije 1936. godine imali vodovod. Vodovod je u ostatak sela stigao 1975. godine kada je otvoreno i spomen područje. Spomenik su činili stubovi i kvadratni kamen, a na stubovima su bila zapisana imena poginulih civila. Spomenik nikada nije završen. Na tim je spomenicima bilo upisano 389 imena – 272 civilnih žrtava iz Jošavice, 50 djece i 67 boraca. Spomenik je otvoren 4. srpnja 1975. na Dan borca i od tada su se svake godine na taj dan na njega polagali vijenci. Mnogi iz sela pohađali su srednje škole u Petrinji. Tako nas je u ekonomskoj školi bilo četvero, u trgovačkoj školi dvoje, u gimnaziji dvoje.

Antifašizam je imao vrlo važno mjesto u stvaranju poslijeratnog identiteta Srba u Hrvatskoj i Srba na Baniji. Ranko Ranić kao predsjednik socijalističke omladine općine Petrinja bio je u delegaciji koja je organizirala proslave i komemoracije na petrinjskom području.

Dan ustanka se slavio 27. srpnja. Antifašizam je bio uvijek vrlo važan, uvijek smo slavili Dan ustanka, Dan borca. Antifašističke praznike smo obilježavali na rijeci Sunji ispod Kalina na ulazu u selo Komogovina, u Donjoj Mlinogi, a najčešće u Banskom Grabovcu kod spomenika žrtvama fašističkog terora. Na Kalinama je bio formiran radnički bataljon gdje je bio i moj otac. Tom radničkom prišli su partizani iz Brezovice. Radnički bataljon na Kalinama je bio prethodnica partizanskog odreda koji je osnovan na Čavić brdu u kojem su sudjelovali Srbi i Hrvati. Na

⁵ Recimo selo Dodoši su struju dobili 1961. godine, a prometnica kroz naselje je asfaltirana 1974. godine. Prvi traktor je u Dodoše stigao 1965. godine, a nešto kasnije su se pojavili i prvi automobili (Fiće i Lade) (Bunčić 2007, 210-212).

Čavić brdu je održana prva zakletva. Na tim je lokacijama uvijek bilo naroda i bili su govori političara, nastupi kulturno-umjetničkih društava i sportska natjecanja. Bio sam četiri ili pet godina u odboru za pripremu toga događaja. Te dane smo prestali obilježavati u vrijeme Krajine.

Iz ovoga je iskaza vidljivo da su Srbi do posljednjeg rata kao stup svojeg nacionalnog identiteta čuvali antifašizam, a da je pojavom nacionalizma zanemaren taj antifašistički element identiteta.

Prije Drugog svjetskog rata odnosi Hrvata i Srba bili su uglavnom dobri. Drugi svjetski rat teško je narušio te odnose, a socijalistički period pokušao je te odnose popraviti ističući bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda i narodnooslobodilačku borbu u kojoj su svi ti narodi sudjelovali. Tako su i na petrinjskom području odnosi bili uglavnom dobri. Ranko Ranić ističe kako je

postojalo tu i tamo ekstrema. Od petog do osmog razreda išao sam u školu u Petrinju. Mojeg su đeda uhvatili ustaše iz Hrastovice 1941. Đed me upozorio da se manim ustaša u Petrinji. Međutim, ja sam sjedio s jednim Dumbovićem (Hrvatom, op.a.) iz Hrastovice i bili smo najbolji prijatelji. Ja bih njemu dao pola peciva kada nije imao i on meni. Nema čovjeka u selu koji se više družio s Hrvatima od mene. Ja i supruga imali smo prijatelje i Hrvate i Muslimane koji su nas poštovali ljubeći nas tri puta kada bismo se susretali.

Petrinja je u to vrijeme bila perspektivan gradić u koji su doseljavali mještani susjednih sela, ali i iz susjednih banijskih općina zbog razvijanja industrije, boljeg životnog standarda i općenito kvalitetnijeg i manje teškog života. Zajednički život Hrvata i Srba u gradu bio je na visokom nivou. Dragica Babić opisuje Petrinju kao prekrasan gradić gdje je doselila iz sela Stražbenica kao djevojčica:

Otac je bio ekonomista, vrlo perspektivan čovjek. Istovremeno je studirao i radio. Radio je u Petrinji i ondje je neko vrijeme bio i predsjednik općine. Petrinja je u mojoj mladosti bila kao gradić iz bajke. Srba je u gradu pred kraj socijalizma bilo oko 2 % više od Hrvata. Uzimali smo jedni od drugih ono najbolje, znali smo tko smo i što smo, ali smo poštivali ono tuđe. U školi u Petrinji kao Srpkinja nikada nisam imala problema. Hrvatska djeca su u to vrijeme govorila da su Hrvati, a srpska vrlo često da su Jugoslaveni. Sjećam se da smo kao obitelj bili dobro prihvaćeni jer je brat igrao nogomet. Za Božić se odlazilo na polnočku

pred Svetog Lovru. Nismo si mi i Hrvati međusobno smetali. U mojem selu Stražbenici bilo je svega nekoliko Hrvata i Hrvatica. Djevojke koje su se udavale, prelazile su redovito na pravoslavlje.

I Dušan Polimac svoj je radni vijek proveo u Petrinji te se prisjeća skladnog života Petrinjaca, ljudi koji su očito bez ikakvih predrasuda primali pridošlice:

Petrinja je bila grad otvorena za sve. Grad se naglo razvijao zbog Gavrilovića i od toga su svi živjeli. U gradu je bilo mnogo doseljenika, možda i preko 40 %. Uglavnom su bili Srbi s Banije i radili su u Petrinji i u željezari i rafineriji u Sisku. Postojala je pruga za Sisak i tako su se ljudi kućili u Petrinji. Bio je to grad u kojem se moglo živjeti i raditi. Osamdesetih je bilo 8000 zaposlenih od 15000 stanovnika. Slavijatrans, Gavrilović, komunalno poduzeće, ciglana i Finel Petrinja su bila mjesta gdje su ljudi radili. Odnos Hrvata i Srba je bio odličan. Čini mi se da se zaboravilo na Drugi svjetski rat. Činjenica je bila da su petrinjski Hrvati bili u 80 % slučajeva desno orijentirani u Drugom svjetskom ratu. Volio sam takvu Petrinju iz dna duše.

Miloš Oljača iz Tremušnjaka (sada Pastuše) kazuje kako su odnosi između katolika i pravoslavnih i na selu bili dobri:

Moj je otac bio partizan, spomeničar 1941. Radio je u Kraljevčanima u Zadruzi. U Kraljevčanima je bilo pola Hrvata, a pola Srba. Iz Kraljevčana je bilo mnogo ustaša, ali su svi mojeg oca poštivali. Bilo ih je troje ili četvero koji su bili i više od deset godina na robiji. I tu i tamo je bilo ljudi koji su bili problematični.

Dakle, međunacionalni odnosi su usprkos ranama iz Drugog svjetskog rata bili, barem nominalno, dobri. Međutim, Srbi nisu mogli zaboraviti stradanja koja su redovito komemorirana na mjestima zločina i rušenje crkvenih objekata. Hrvati pak nisu mogli zaboraviti žrtve poraća koje su stradale na Križnim putevima neposredno nakon Drugog svjetskog rata, a takvih je bilo mnogo. O tome se nije javno govorilo, već uglavnom unutar četiri zida. Dragica Babić potvrđuje taj zaključak: »Iz Partije je išla priča sada se mora nastaviti živjeti u miru, treba završiti ratnu retoriku, nema osvete.« Dragica Babić govori o rušenju parohijalne crkve Svetoga Spiridona u Petrinji:

Pravoslavne crkve nakon Drugog svjetskog rata, kada je razgrađena, više nije bilo. Isprva je ondje bio autobusni kolodvor, a na njezinu je mjestu Boro Mikelić kasnije napravio veliku, modernu robnu kuću. Sjećam se da sam u trećem razredu još vidjela ogradu od kovanog željeza na mjestu gdje je stajala crkva. Ta crkva Svetoga Spiridona bila je velika i bogata crkva koja je razgrađena u ratu. Poslije rata otac Jakšić je imao točno zapisano gdje se nalazi koji predmet ili koja relikvija iz crkve.

Iako, naizgled hramovi nisu bili važni u svakodnevnom životu Srba na Baniji, ipak se točno znalo tko je i kada zapalio i uništio koju crkvu, a na mjestima nekadašnjih hramova još su se godinama nakon što tih hramova nije bilo ni u tragovima održavali zborovi. Usprkos tome što su se jugoslavenske vlasti trudile da se ratne strahote zaborave i oproste, one su se poput duhova ponovno probudile u trenutku kada su se pojavili nacionalizmi i kod jednih i kod drugih.

KAKO JE ZAPOČEO RAT U PETRINJI?

Prve političke stranke nekomunističke orijentacije označile su kraj jednog sistema i započinjanje nekog novog doba. Tako su se diferencirala dva pola među političkim strankama. Prvi su bili zagovornici staroga sistema, a drugi su bili za demokratizaciju društva i uvođenje višestranačja koje bi se postavilo kao opozicija postojećem Savezu komunista. Petrinja je godinama bila gradić i općina u kojoj je SK bila iznimno jaka organizacija s oko 3500 članova što je značilo da je ovdje demokratizacija društva išla vrlo polako u odnosu na druge sredine (Krnjaić 2013, 18-19). Prva stranka koja je osnovana bila je Hrvatska socijalno liberalna stranka čija je osnivačka skupština održana 18. veljače 1990. u selu Brest, budući da aktualne petrinjske vlasti nisu bile spremne dozvoliti održavanje skupštine u Petrinji. Prvi ogranci Hrvatske demokratske zajednice na petrinjskom području osnovani su u selima Mošćenica, Mađari, Slana, Nebojan, Novi Farkašić i drugima, a osnivačka skupština petrinjskog ogranka organizacije održana je 14. lipnja 1990. godine. Petrinjski ogranak Srpske demokratske stranke je osnovan 23. lipnja 1990. održavanjem mitinga na Trgu Maršala Tita u Petrinji. Uz Hrvatsku seljačku stranku koja je osnovana 4. kolovoza 1990. godine u Petrinji, 24. kolovoza je osnovana Socijalistička stranka Hrvatske - PJO (Partija jugoslavenske orijentacije) koju je vodio Borislav Mikelić. Većinu članova ove posljednje stranke činili su bivši članovi Saveza komunista koji je 11. rujna 1990. preimenovan u Stranku demokratski promjena (Gajdek 2008, 35-41; Krnjaić 2013, 18-20). Na prvim višestranačkim izborima 22. travnja 1990. pobjedu je odnio HDZ na po-

dručju općine Petrinja, a većinu u općinskoj skupštini dobio je SKH-SDP koji je dobio i sva tri zastupnika u Saboru. Što se tiče oružanih formacija na području Petrinje 1990. bile su stacionirane snage JNA u vojarni Vasilj Gaćeša i u vojarni Šamarica i to komanda i jedinice 622. motorizovane brigade kao i štabovi više pukova u razvoju. Općinski štab TO imao je devet zaposlenih rezervnih starješina i vojnika i oko 1500 vojnika i rezervnih starješina na vojnom rasporedu. Stanica javne sigurnosti u Petrinji zapošljavala je oko 70 radnika. Jedan dio pripadnika JNA nesrpske nacionalnosti napušta vojsku te jedinice koje su bile stacionirane u Petrinji, ali i drugdje u Hrvatskoj, poprimaju jednonacionalni sastav. Općinski štab Teritorijalne obrane u Petrinji rasformiran je 23. srpnja 1991. U Stanici javne sigurnosti dolazi do velikih promjena, odnosno do suspenzije 16 radnika koji nisu željeli potpisati lojalnost novoj vlasti. Na njihova mjesta dolaze radnici hrvatske nacionalnosti. Krajem lipnja 1991. dolazi do osnivanja policijske postaje u Kraljevcima s 48 policajaca koji su se nalazili u okviru policijske postaje u Petrinji. Dakle, tada je policijska postaja u Petrinji narasla na 160 članova. Dio Srba je naoružan preko SDS-a te su u ljeto 1991. formirani štabovi i jedinice Teritorijalne obrane u Blinji, Banskome Grabovcu i u Jabukovcu. HDZ naoružava dio hrvatskog stanovništva naoružanjem (do 18. srpnja 1991. podijeljeno je 60 automatskih pušaka). Do 5. kolovoza 1991. formirane su snage Zbora narodne garde koje su brojile oko 430 pripadnika (Krnjaić 2013, 20-22).

I kazivači se sjećaju prvih trzavica između Hrvata i Srba koje su počele osnivanje nacionalnih stranaka. Ranko Ranić smatra da su stranke dovele do raspada Jugoslavije:

Kada smo počeli osnivati stranke rekao sam da naše društvo nije zrelo za njih (stranke, op.a.). Bilo je jasno da ćemo se podijeliti nacionalno i da ćemo opet biti Srbi i Hrvati. Dolaskom Tuđmana na vlast u Gavriloviću mijenjaju se svi Srbi koji su bili na rukovodećim mjestima. Potom je minirana pravoslavna crkva. Na to dolazi do pobune, do balvan revolucije. Srbe tada okupljaju tada fanatici. Sjećam se da sam slušao jednoga na mitingu, pa sam odmah bio svjestan da će biti žrtava.

Dragica Babić lijepo opisuje kako je došlo do početka stanja rata.

Kada je došla 1991. osjećali smo kao da se nešto 'kuha', ali nismo imali dovoljno informacija. Mnogo se ljudi tada plašilo biti u SDS-u. Ipak, na Trgu u Petrinji bila je tada hrpa ljudi na osnivačkoj skupštini SDS-a. U Petrinji je bio Rašković i tada je Boro Mikelić pozvan da se pridruži

stranci. On nije prišao SDS-u već je osnovao svoju stranku. Tada sam slušala priče o naoružavanju. Pojedine hrvatske kuće bile su punkt gdje se iskrcavalo naoružanje. Noću sam čula kako tutnje vozila ispod prozora i gledala sam kroz prozor te opazila kako se iskrcava naoružanje. Bilo je to vrijeme podsjećanja na traume iz 1941. godine. Baba Draginja je doživjela kada su iz Letovanaca 1941. u Stražbenicu stigli crnokošuljaši u dvorište i pitali je gdje su joj sinovi. Ona ih je pitala što ih treba jer je već tada znala da bi ih ubili. Ljudi su zbog nekadašnjih trauma osjećali opasnost. Moja pokojna tetka udala se u Komogovinu. Ondje je rodila sina u vrijeme Drugog svjetskog rata 8. siječnja, a supruga su joj ubili dva dana prije, 6. siječnja. Koliko su puta gorjela naša sela, koliko su puta ustaše išli u naša sela i koliko su puta djeca ležala u snijegu da ih ustaše ni bi ubili. Sjećam se da su pričali da su djeca znala plakati i da su žene govorile da će ih dijete otkriti ustašama. Ustaše su zapalili naše selo, uzeli su nam stoku i potom otišli. Mi bismo napravili kakve bajte, a oni bi ponovno došli i sve spalili. Tata je imao 17 godina kada je rat počeo i bio je ranjen. Bile su to traume. Ti si na nekoga pucao i on na tebe. Mi susjedi Hrvati i Srbi u Petrinji koliko god smo bili dobri nikada o tome poslije nismo razgovarali. Nije bilo povjerenja i ta je priča o stradanju negdje čučala i bila duboko zatrpana.

Dakle, traume iz Drugog svjetskog rata oživljene su ponovnim prisjećanjem na taj period, strahom da se takvo što ne bi ponovilo. Strah je svakako bio potaknut otpuštanjem Srba sa posla, pojedinačnim maltretiranjima u Petrinji i oduzimanjem stečenih prava na državnoj razini. Poluistine koje su kolale selima svakako nisu pridonosile atmosferi povjerenja jednih u druge. Ranko Ranić se prisjeća početka rata na petrinjskom području:

U to se vrijeme počelo pjevati hrvatske i srpske pjesme, a ukida se i Radio Petrinja na kojem su se 'vrtile' narodne pjesme iz tadašnje Jugoslavije. U to su vrijeme čitavu miliciju držali Srbi u Hrvatskoj. Ne sjećam se da sam ikada pisao karakteristiku ijednom Hrvatima za školu rezervnih oficira ili za miliciju. U Petrinji je prije rata bilo nešto više Srba. Desno od pruge postojalo je naselje koje smo zvali Mala Srbija. Po Petrinji su to proljeće i ljeto počela hapšenja ljudi, pa su Srbi bježali u kasarnu.

U Donjoj Bačugi je 5. svibnja 1991. godine konstituirana Skupština mjesnih zajednica s većinskim srpskim stanovništvom općine Petrinja. Ona je istoga dana donijela odluku o pripajanju tih mjesnih zajednica SAO Krajini. Radilo se o mjesnim zajednicama na južnom dijelu petrinj-

ske općine. Tada je donesena odluka da se provede referendum na kojem je trebalo dobiti potvrdu o ulasku mjesnih zajednica s većinskim srpskim stanovništvom općine Petrinja i samog grada Petrinje u sastav SAO Krajine (Barić 2005, 97). Napad na glinsku policijsku postaju 26. lipnja 1991. bio je početak pravog rata na Baniji. Desetak dana kasnije pucano je u Gornjoj Budičini na jedan automobil MUP-a iz zasjede. Tom je prilikom stradala mlada djevojka Josipa Kožić koja je uz prisutnost 10.000 Petrinjaca pokopana na rimokatoličkom groblju Svetog Benedikta u Petrinji (Gajdek 2008, 103-104). Već 13. srpnja 1991. napadnuta je Policijska postaja u Kraljevčanima te se puca na Hrvatski Čuntić i Prnjavor Čuntićki. Dana 20. srpnja 1991. raspuštena je Skupština općine Petrinja te je Josip Vuić postavljen za povjerenika Vlade RH koji preuzima sve ovlasti i odgovornosti Skupštine općine Petrinja i njenog Izvršnog vijeća. Prvo granatiranje sela Pecki izvršeno je 23. srpnja 1991. Idućih dana počinju pješački napadi iz sela Gornje Bačuge i odlazak civilnog stanovništva iz Peckog. U Dodošima je 17. kolovoza održana Sjednica Skupštine mjesnih zajednica s većinskim srpskim stanovništvom općine Petrinja i donesena je odluka o trajnom izdvajanju općine Petrinja iz Republike Hrvatske i da taj dio općine sa svojim cjelokupnim teritorijem ostaje u sastavu jugoslavenske federacije. Od 101 odbornika u Skupštini općine Petrinja koji su izabrani na izborima 1990. svega ih se 30 priključilo Skupštini u Dodošima (Barić 2005, 98). A kako je izgledalo zatvaranje srpskih sela južno, jugoistočno i jugozapadno od Petrinje govori iskaz Ranka Ranića:

Povod za zatvaranje Jošavice bio je odlazak u Petrinju dvojice ljudi iz sela. Jedan od njih je otišao po hranu za bikove u grad i ondje su mu oduzeli vozačku dozvolu. Kada se vratio u Petrinju po dozvolu zatvorili su ga i tražili da im kaže tko u selu ima puške. Od tada nema odlaska iz sela u Petrinju. Postojala je vrlo stroga kontrola na Hrastovičkoj cesti.

Dakle, Srbi su iz naselja južno od Petrinje prestali odlaziti u grad strahujući da bi im se nešto moglo dogoditi. Na taj je način prekinuta komunikacija Petrinja-Kostajnica, ali i Petrinja-Jabukovac jer su između tih naselja bila uglavnom naselja nastanjena srpskim stanovništvom. I pisac Nebojša Devetak koji je živio u Sisku prije rata ostao je u svojem sisačkom stanu do srpnja 1991. Ljude su u Sisku odvodili na informativne razgovore, a maltretiranja su doživljavali i radnici koji su radili u sisačkim tvornicama, a dolazili su s Banije. Slično je bilo i u gradu Petrinji (Devetak 1998, 5). Grad je 25. kolovoza posjetio i Franjo Tuđman, a 2. rujna 1991. dolazi do prvog artiljerijsko-tenkovskog napada na Petrinju. Pecki su Sr-

bi zauzeli 8. rujna 1991. godine. Hrastovicu su snage MUP-a Republike Hrvatske držale do 18. rujna 1991. godine. JNA je grad Petrinju razarala vatrom iz tenkova i u više navrata je pokušala zauzeti grad. Dana 21. rujna Petrinju su zauzele snage JNA, a hrvatsko stanovništvo je istjerano na lijevu obalu Kupe (Gajdek 2008). Već 26. rujna Skupština mjesnih zajednica s većinskim srpskim stanovništvom općine Petrinja preimenovana je u Skupštinu općine Petrinja. Dragica Babić se prisjeća toga prvog tenkovskog napada na Petrinju:

Bio je kraj školske godine, bili smo na raspustu, a onda u kolovozu su u školu uselili ZNG-e. Čuli smo udaranje minobacača, a poslije su ušli i tenkovi JNA u grad. Tada sam prvi put čula tenkovsku granatu. Tenk je bio iznad grada i uništio je most na Kupi. Za nama je sišao i jedan ZNG-ovac u podrum. Pokazao nam je iskaznicu SDS-a i rekao: 'Evo, jedan četnik manje.' Bila mi je velika mučnina i žalost. Nitko ga nije smio pokupiti. Na školu smo stavili veliki natpis kako je ne bi ga gađali. U školi nismo mogli održavati nastavu. Tada su već bile zapreke na ulazu u Petrinju. Dvoje ili troje kolega su dobili otkaz budući da nisu mogli doći na posao. Apoteka se iz Petrinje preselila u Sisak. Moja majka je kod kuće plakala. Došli su joj susjedi iz Hrastovice sa stokom i rekli da s Čavić brda ide 6000 četnika i da kolju sve pred sobom.

U gradu je u periodu dok su ga držale hrvatske snage tri puta minirana pravoslavna crkva koja je netom prije sagrađena. U Petrinji u tome su se periodu širile razne neprovjerene glasine, priče koje nemaju temelja, a strah je prisutan i kod Srba i kod Hrvata zbog neizvjesnosti razvoja događaja.

PETRINJA U KRAJINI

Tijekom srpnja i kolovoza slijevaju se rijeke izbjeglica na područje Petrinje i to iz hrvatskih sela petrinjske općine, osobito iz Graberja, Kraljevčana, Dragotinaca, Hrvatskog Čuntića, Peckog, Hrastovice, Madžara i Letovanaca. Njihovo progonstvo u Petrinji nije bilo dugog vijeka. Nakon 2. rujna 1991. dolazi do napada snaga JNA na Petrinju. Dana 21. rujna 1991. Petrinja je osvojena od strane jedinica JNA, a petrinjski Hrvati te izbjeglice koji su se sklonili na području Petrinje iz hrvatskih sela na Baniji napuštaju grad i odlaze u najvećoj mjeri u pokupska sela, Sisak i Zagreb. Padom Petrinje krajem rujna 1991. godine te padom Viduševca linija između hrvatske i srpske vojske pomaknula se na rijeku Kupu. Jedino područje koje nije potpalo pod srpske snage na desnoj obali Kupe bio je tzv. Nebojanski

džep, odnosno naselja Međurače, Mokrice, Nebojan, Dumače, Farkašić, Vratečko i Slana u općini Petrinja. I ondje su se vodile teške bitke u listopadu 1991. godine te se zbio i niz zločina. Prema popisima koji su vođeni u Hrvatskoj s područja općine Petrinja izbjeglo je 9352 Hrvata, 215 Muslimana, 790 Srba i 178 ostalih što je iznosilo 10535 izbjeglih osoba te se Petrinja tako našla odmah iza Vinkovaca, Vukovara, Osijeka, Belog Manastira i Dubrovnika na visokom šestom mjestu u Hrvatskoj (Vuić 1996, 128). U Srbiju je u tome periodu izbjeglo i prijavilo se u Crveni krst 358 osoba (Krnjaić 2013, 111). Grad je nakon 21. rujna 1991. izložen pljački i paljevini napuštenih hrvatskih kuća. Stoga je na radiju Slobodna Petrinja bio puštan proglas kojim se poziva osobe koje pale ili pljačkaju hrvatske kuće da s time prestanu budući da je kazna zatvora za palež i pljačku od šest mjeseci do pet godina zatvora. Zbog te pljačke bio je navodno vrlo razočaran pukovnik Slobodan Tarbuk koji je jednom prilikom izjavio da se na Baniju više neće vratiti ni kao gost zbog paleža i pljačke (Barić 2005, 332). »I Milan Karapandža, načelnik Stanice javne sigurnosti u Petrinji podnio je ostavku na svoju dužnost zbog vandalskog ponašanja mnogih pripadnika mojeg naroda« (Barić 2005, 347). Radovan Maljković, predsjednik ratnog predsjedništva općine Petrinja upozorio je proglasom od 25. rujna 1991. godine da je došlo do paljevine, uzurpacije oružja i municije koja je zarobljena od neprijatelja, bezrazložnog pucanja i uznemiravanja stanovništva i nesavjesnog odazivanja mobilizaciji.⁶ Nešto kasnije 3. prosinca 1991. isti predsjednik izdaje novi proglas stanovništvu Petrinje o stanju u gradu i okolici. U proglasu poziva sve građane općine Petrinja da svojim ponašanjem doprinesu osiguranju pravne sigurnosti na području općine. Naročito apelira na suzdržavanje od pucanja iz oružja bez povoda, sprečavanje paljevina i bespravnog otuđivanja imovine. Potom ističe kako je narod Banije pošten i častan i kako se na tuđem ne gradi sretna budućnost. Zatim je pozvao stanovništvo da do 15. prosinca vrate sve otuđene stvari.⁷ Naime, vandalizam i anarhija koji su u tome periodu vladali u Petrinji bili su velikih razmjera, a pljačka imovine istjeranih Hrvata bila je potpuna. Stanovi koji su bili manje oštećeni, a prazni, bili su useljeni. Predmeti iz stanova koji su se mogli iskoristiti bili su opljačkani, a oni objekti koji su bili oštećeni i neuseljivi bili su spaljeni. Dragica Babić se prisjeća kako je izgledalo kada su Petrinju zauzele snage JNA:

⁶ Arhiv Sisak, ASC Petrinja, Skupština općine Petrinja, kutija 22, Ratno predsjedništvo SO Petrinja.

⁷ Arhiv Sisak, ASC Petrinja, Skupština općine Petrinja, kutija 22, Proglas Banijcima.

Kada je JNA zauzela grad Hrvati su protjerani, iselili su. Pokrenula sam ponovno rad srednje škole u kojoj je bilo oko 60 profesora i oko 900 đaka. Kada je objavljeno da škola počinje s radom Petrinja se ponovno napunila djecom. S nama je radilo i par Hrvata profesora koji su ostali. Tijekom toga perioda bilo je mnogo pljačke hrvatske imovine. Sjećam se da sam jednom prilikom došla kući i zatekla majku kako plače. Rekla je da je došao neki klippan i da je htio otvoriti Ivičinu (susjedovu, hrvatsku kuću, op.a.) kuću. Bio je jako bezobrazan i imao je maskirnu uniformu. Kada mu je majka rekla što radi, on joj je odgovorio da se ne pravi pametna i da li zna da je Ivičin tata bio ustaša. Vrata ipak nije uspio otvoriti. Brat je doživio da je vidio kako odrasli vode djecu da pale hrvatske kuće. Brat je jednom takvom rekao da ne treba paliti kuće, a ovaj mu se zaprijetio da će ga progutati mrak. Bila su tri talasa pljačke. Susjedima su na kraju izvlačili stvari, nosili su one najjadnije stvari – pola omekšivača, dasku za piliće... Krali su sve što se moglo ukrasti.

Postojali su i spiskovi Hrvata koji su ostali i nakon zauzimanja Petrinje, a koje su načinile srpske vlasti iz Petrinje. Na spisku za Petrinju nalazilo su se 41 Hrvat i Musliman, za selo Goru njih četvero, za selo Novo Selište njih još četvero, a za Cepeliš jedna osoba.⁸ Oni Hrvati koji su ostali u Petrinji bili su često maltretirani, a nekolicina ih je stradala. Tako je, prema sjećanju Dragice Babić, krajiška vlast u Petrinji imenovala Miljenka Pezelja, Hrvata po nacionalnosti, sucem za prekršaje i onda je on nakon par dana ubijen. Prema istraživanjima Documente – Centra za suočavanje s prošlošću, vidljivo je da je tijekom borbi i okupacije na području Petrinje ubijeno najmanje 250 osoba, od čega na području grada 120 osoba.⁹ Dragica se prisjeća da je nakon završetka pljačke hrvatske imovine život krenuo dalje. Institucije su funkcionirale iako u vrlo otežanim okolnostima, a ljudi su imali zaposlenja usprkos tome što je novac koji su primali za rad malo vrijedio.

Treba reći da je život ipak bio dobro organiziran. Radio je Gavrilović, radila je štamparija, srednja škola, gimnazija, pilana, tvornica obuće, dućani, robna kuća... Šest mjeseci nismo imali vode i šest mjeseci nije

⁸ Arhiv Sisak, ASC Petrinja, Stanica javne bezbednosti Petrinja, kutija 1, Petrinja 13. kolovoza 1993.

⁹ <https://documenta.hr/novosti/zidovi-sutnje-za-civilne-zrtve-rata-u-hrvatskoj-petrinja-sisak-listopad-2013/>.

bilo struje. Imali smo susjede Hrvate i imali smo ispravan bunar te smo ih zvali da uzimaju vodu s našega bunara.

Prema izvještaju koji je napisan za Srpski glas u 1993. godini vidljivo je da su u Petrinji radila ova poduzeća: Gavrilović, Slavijatrans, Slavija-Cigla-na, Privreda (s radnim jedinicama Pekara, Stolarija i Komunalije, Gradski vodovod, Novogradnja, Finel, Štamparija, 21. septembar (Dom penzionera), Veterinarska stanica, Elektra, PTT, PZP, Služba za platni promet i finansijsku kontrolu i NIK – održavanje naftovoda i benzinskih pumpi. Bankarske usluge pružala je filijala Beobanke i NIK banka. U privatnom sektoru je radila tvrtka Drvoplast. Čitavo vrijeme rata radile su osnovne i srednje škole te Filozofski fakultet u Petrinji. Činjenica je da je na području općine Petrinja u školskoj godini 1993./1994. bilo 1723 učenika u osnovnim školama u 78 odjeljenja, a 840 učenika u srednjim školama. Područne škole su radile u Banskom Grabovcu, Luščanima, Gornjoj Bačugi, Donjoj Bačugi, Pastuši, Dodošima, Šušnjaru, Jabukovcu, Jošavici, Moštanici i Blinji.¹⁰ U gradu je djelovala i radio stanica Glas istine te Kulturni centar Vuk Stefanović Karadžić. Također je radio i Dom zdravlja s psihijatrijskom i plućnom ambulantom.¹¹ Najteže je bilo pripadnicima hrvatske nacionalnosti koji su često ovisili o dobrosusjedskim odnosima sa susjedima Srbima.

Štefa i Rezika bili su Hrvati koji su radili u Gavriloviću. Stigla nam je poruka da se pobrinemo za susjede Hrvate i da ih sklonimo ako im želimo dobro. Tada sam otišla kod njih i smjestila ih u svoj podrum na neko vrijeme. Dragi Bahunu, također Hrvat, sam pomogla da dobije posao kao profesor glazbenog odgoja u školi. Kada su mama i tata došli natrag iz izbjeglištva iz Srbije bili su smješteni kod Ivice Marčinka sedam dana. U kuću ih je primio susjed Hrvat, a Srbin, stari kolega mogega oca, ih nije mogao primiti. Rezika i Drago su ispričali cijeloj Petrinji kako sam im pomogla u vrijeme Krajine. Bila sam ganuta i ponosna.

U općinu Petrinja je doselilo još 4000 Srba koji su bili protjerani s područja Siska i okolice, s područja Karlovca i iz Zagreba. Ranić se prisjeća kada sam se vratio u Petrinju nakon tri mjeseca provedenih u bolnici u Banja Luci (listopad 1991.).

¹⁰ Arhiv Sisak, ASC Petrinja, Skupština općine Petrinja, kutija 28, Struktura učenika upisanih u školsku godinu 1993./1994. na području općine Petrinja.

¹¹ Arhiv Sisak, ASC Petrinja, Skupština općine Petrinja, kutija 22, Stanje u općini Petrinja za Srpski glas.

Postavljen sam za direktora štamparije. Sjećam se da sam jednom prilikom sjedio u općini i ondje su bili neki od čelnika tadašnje petrinjske općine. Govorili su o tome da će kod Veleških polja biti posljednja bitka između Hrvata i Srba, poput Kosovskog boja. Rekao sam im tada da od toga neće biti ništa i da Krajina neće biti država unutar Hrvatske. Taj rat nam nosi žrtve i rušenje, a mi ćemo biti izbjeglice. Oni su iskreno vjerovali da će to biti dio Srbije. Ja sam bio svjestan da ćemo mi biti žrtve jer ništa neće biti od linije Virovitica-Karlovac-Karlobag. Često sam gledao hrvatsku televiziju koju smo hvatali u Petrinji. Bio sam svjestan da nije uspio dogovor Z 4.

O svakodnevici govori i Miloš Oljača iz Tremušnjaka:

Ne bi ovi ljudi ovdje ratovali sa susjedima da nije bilo 'napucavanja' iz Srbije. U Donjoj Mlinogi smo imali 12 kuća Hrvata koji su ostali s nama i nitko ih nije dirao. Pola njih je izbjeglo s nama u Oluji. Godine 1991. je bilo dobro. Imali smo obavezu da radim s traktorom za one na položajima. Od 1992. bilo je sve lošije, postojala je novčanica od 500 milijardi. Tako sam u jednom trenutku dobio plaću od milijardu dinara, a cigarete su stajale milijardu i dvije stotine dinara. Tako sam toj prodavačici dao pare.

Prema popisima koji su sačuvani u Arhivskom sabirnom centru u Petrinji od 17. lipnja 1991. do 10. srpnja 1992. sa srpske strane su poginule 82 osobe. Od srpnja 1991. do svibnja 1994. s područja općine Petrinja stradao je prema službenim izvještajima iz vremena SAO Krajine 141 srpski vojnik.¹² Branko Krnjaić je došao do brojke od 290 ubijenih i umrlih pripadnika vojnih jedinica i to 109 s hrvatske strane i 181 sa srpske strane. Najveći broj stradalih vojnika s hrvatske strane stradali su na Baniji, dok je čak 40 vojnika sa srpske strane stradalo u Cazinskoj krajini. Uz nabrojene stradale još je njih 54 izgubilo živote izvan borbenih aktivnosti i to 13 s hrvatske strane i 41 sa srpske strane. Civilnih je žrtava bilo znatno više i to 263 s hrvatske strane i 84 sa srpske strane, dakle sveukupno 347. Među civilima je najviše bilo staraca iznad 65 godina, njih čak 120. Najveći broj stradalih je bio iz Petrinje, a potom iz Mošćenice i Glinske Poljane, dakle s prvih linija. Po postotku najveći broj stanovnika je izgubila Glinska Poljana gdje je ubijeno čak 28 mještana. Da su naselja u općini

¹² Arhiv Sisak, Udruženje boraca RSK općine Petrinja, Spisak poginulih boraca po datumima i godinama, Petrinja 30. ožujka 1995.

Petrinja bila teško oštećena u ratu pokazuje popis koji su krajiške vlasti napravile radi procjene ratne štete. Iz popisa je vidljivo da je Blinja bila oštećena 30%, Cepeliš, 80 %, Donja Budičina 80 %, Dragotinci 100 %, Glinjska poljana 80 %, Gora 100 %, Graberje 100 %, Hrastovica 100 %, Hrvatski Čuntić 90 %, Kraljevčani 90 %, Križ Hrastovički 90 %, Letovanci 90 %, Madžari 80 %, Nova Drenčina 90 %, Novo Selište 90 % Pecki 80 %, Petrinja 65 %, Prnjavor Čuntićki 90 %, Sibić 90 % Strašnik 90 % i Taborište 90 %. Radilo se mahom o hrvatskim naseljima koja su se našla unutar Krajine, a koja su u ratu teško oštećena i uništena. Neka od tih naselja nalazila su se na prvoj liniji, dok su ostala bila nešto dublje u teritoriji općine (npr. Hrvatski Čuntić, Prnjavor Čuntićki, Hrastovica, Križ, Cepeliš, Kraljevčani i Dragotinci).¹³ Vidljivo je da se broj mještana u tim oštećenim naseljima značajno smanjio i u vrijeme SAO Krajine. Tako je opao broj stanovnika u naseljima Cepeliš (120), Budičina (40), Novo Selište (35), Pecki (100), Hrastovica (1), Taborište (8), Letovanci (2), Dragotinci (2), Hrvatski Čuntić (9) i Gora (4).¹⁴

OLUJA I EGZODUS

Od ožujka 1994. međunarodna je zajednica posredovala u pregovorima radi mirnog okončanja rata te su velike sile napravile plan Z-4 prema kojem je Hrvatska trebala de facto postati federacijom i to takvom gdje bi središnja vlast imala kontrolu samo nad vanjskim poslovima, poslovima obrane i međunarodne trgovine. Neposredno prije akcije Oluja pod okriljem međunarodne zajednice provedeni su pregovori u Ženevi između Hrvatske i Republike Srpske krajine u kojima su predstavnici RSK odbili prijedlog da se u novim okolnostima pristupi mirnoj reintegraciji njihove države u Republiku Hrvatsku. Ni vlasti RSK, ni međunarodna zajednica nisu vjerovali da je Hrvatska uistinu sposobna da na bojnopolju pobjedi srpske snage. Akciji Oluja prethodila je akcija Zima '94 koja je poduzeta na području BIH kako bi se zaustavila srpska ofenziva na Bihać. Tada je oslobođen dio Livanjskog polja, a akcijom Skok 1 u travnju 1995. oslobođen je još jedan dio Livanjskog polja prema Bosanskom Grahovu. Akcijom Bljesak zauzet je okupirani dio zapadne Slavonije, a akcijom Skok 2 u lipnju 1995. zauzeti su pojedini visovi na Dinari. Posljednja akcija pred Oluju bila je ona pod nazivom Ljeto '95 u kojoj su zauzeti Bosanko Gra-

¹³ Arhiv Sisak, ASC Petrinja, Skupština općine Petrinja, kutija 38, Procjena oštećenosti naselja Općine Petrinja.

¹⁴ Arhiv Sisak, ASC Petrinja, Skupština općine Petrinja, kutija 39, Osnivni podaci o općini Petrinja.

hovo i Glamoč i čitavo područje sjeverne Dalmacije i Like je stavljeno u poluokruženje. Stanovništvo je bilo iscrpljeno i svjesno toga da slijedi akcija Hrvatske vojske. Na području općine Petrinja neposredno pred Oluju živjelo je oko 19.000 do 20.000 stanovnika (Krnjaić 2013, 112). Ranko Ranić iz Jošavice se prisjeća početka akcije Oluja i potpune neorganizacije prilikom povlačenja:

Skupili smo sve svoje važne papire u jastučnicu. Ćerka je bila s nama u Petrinji. Imao sam auto i prikolicu. U pet ujutro je pala prva bomba nedaleko bolnice. Nije bilo goriva, ali mi je prijatelj uspio nabaviti 20 litara goriva budući da je radio u Slavijitransu. Do 9-10 se pucalo, a mi smo krenuli prema Jošavici. Stanovništvo Moštanice, Klinca i drugih sela sklonili su se u Jošavicu. Čuli smo da je Knin pao. Naše je selo imalo vrlo slabu organizaciju povlačenja. Krenuli smo 5. kolovoza navečer. Umjesto da smo iz Jošavice krenuli prema Kostajnici nas se upućivalo prema selu Pastuša. Onda smo krenuli na Čavić Brdo, pa prema Dvoru. Dakle, povlačili smo se preko Pastuše preko Kraljevčana do Miočinovića. Išli smo u tri kolone prema Dvoru. Na ulasku u Dvor formirale su se četiri kolone. Onda sam prešao preko nekog malog mostića svojim Moskvičem i došao prečicom do Matijevića te prešao prema Bosanskom Novom. Dva-tri dana sam bio kod prijatelja muslimana u Banja Luci. Bilo je sve puno automobila i izbjeglica. Potom smo krenuli prema Rači i prešli u Srbiju.

Dragica Babić je također teško prošla:

Kada smo bježali 1995. godine ja i tata smo došli do mjesta Dodoši. Nije više bilo benzina u automobilu. Vidjeli smo našu vojsku kako ide na traktorima i znali smo da je gotovo. Sjedili smo na travi i vidjeli smo rakete zemlja-zemlja. Sve su te rakete pale na Lonjsko polje sa Čavić brda. Vidjeli smo i granatiranje u Svodnoj kada su nas preletjeli hrvatski avioni. Imala sam svega 100 njemačkih maraka koje sam dobila za čizme i 200 dinara od zadnje plaće. Tata je isto imao nešto novaca. Naš put do Srbije je preko Bosne trajao oko 20 dana. Nismo mogli ući u Beograd. Oni koji nisu imali adresu kod koga idu u Beograd nisu mogli ući u grad. Da smo došli do Beograda pomogao bi nam Boro Mikelić.

Miloš Oljača bio je mobiliziran u vojsku RSK:

Oluju ne možeš zaboraviti. Išao sam na straže kod seoskih domova – Tremušnjak, Pastuša. Onda su 4. kolovoza došli po mene iz Komande.

Pokupili su nas 14 iz sela Pastuše i odvezli nas u Kotar šumu na Rimsku cestu. Kada smo vidjeli da su se svi već povukli, bilo mi je jasno da se i mi moramo povući. Rekao sam im da idem kući. Kada smo došli u Pastušu više nije bilo traktora, sve su žene odvezle. Struje više nema, naroda nema. Zavezali smo ždrebece za kola i otišli preko Šamarice do Dvora, pa preko za Bosanski Novi i našli smo u selu Svodna pola naše familije. Uz put smo potkivali konje. Stali smo kod sela Glogovica kod Doboja i ondje smo ostavili konje kod jednog Srbina te nastavili za Srbiju. Nakon tri tjedna smo se vratili po konje. Ostavio sam tome čovjeku Krsti jednu ždrebicu zato što nam je hranio i čuvao konje.

Dušan Polimac iz Banskog Grabovca se prisjeća kako je u Oluji došao »pod Šamaricu. Neki potpukovnik mi je rekao u Miočinovićima da idemo u protunapad. Rekao sam im da ja neću«. Oluju na petrinjskom području karakterizira neuredno povlačenje civila i vojske u najvećoj mjeri preko Zrinske gore. Oljača je bio mobiliziran i našao se na prvoj liniji, ali je vrlo brzo shvatio da je došlo do potpunog rasapa vojske te je pobjegao s prve linije. Polimac je odbio da se vrati iz Miočinovića kako bi branio teritorij koji je već bio zauzet. Put do Srbije trajao je kod većine kazivača više od tjedan dana, a putovalo se traktorima, konjskim zapregama, automobilima, pješice... Kazivači su zastajali u Bosni jer su ondje ili imali poznanike ili su zapinjali u koloni, pa su ostajali kod ljudi koji bi ih primili na noćenje. Iako je većina prognanih Srba imala poznanike i rođake u Srbiji nisu svi mogli računati na suosjećanje i susretljivost na dulje vrijeme. Većina ih je ostala neko vrijeme kod svoje rodbine i prijatelja, a potom su potražili novi smještaj. Nakon akcije Oluja na području općine Petrinja moglo je ostati svega 1000 stanovnika i to u najvećoj mjeri upravo u gradu, dok su sela ostala gotovo u potpunosti pusta. Nakon akcije Oluja započeo je povratak hrvatskih prognanika koji je tekao vrlo sporo zbog uništenih objekata, posijanih mina na čitavom petrinjskom području i loše infrastrukture nakon rata. Većina naselja koja su bila nastanjena srpskim stanovništvom nakon njihova progona bila su sistematski opljačkana, a veliki broj objekata bili su i spaljeni ili minirani.

BORAVAK U SRBIJI I U BOSNI I HERCEGOVINI

Srbija je za Srbe iz Hrvatske u mnogočemu bila strana zemlja. Običaji, način života, jezik i svakodnevica bili su različiti. Premda su Srbi iz Hrvatske očekivali da će se lakše snaći u novoj zemlji, veliki broj njih nije se uspio snaći u Srbiji među novim ljudima koji im uglavnom nisu bili naklonjeni. Stav velikog broja stanovnika Srbije bio je da su Srbi iz Krajine

izbeglice koji nisu branili svoje domove već su pobjegli pred Hrvatskom vojskom. Ranko Ranić se prisjeća kako je još između Bljeska i Oluje imao kontakt s jednim čovjekom koji mu je ispričao kako je strašno bilo u Srbiji nakon akcije Bljesak.

Usmjeravali su ih nakon izlaska iz Hrvatske gdje su oni htjeli i izgubio je vezu sa svojima. Upravo smo i mi doživjeli takvu situaciju. Dolazimo u Kuzmin u Vojvodini i oni ne daju da se skreće s autoputa. Otišli smo do benzinske stanice i ondje smo čekali da prijatelji dođu po nas. Bili smo osam mjeseci kod njih u Martincima. Nas je bilo pet, a njih četvero. Dobivali smo pomoć, mati je ponijela mesa, sve smo dijelili s njima, ali smo bili teret. Onda smo otišli od njih. Mala je upisala gimnaziju, a mali trgovačku. Otišli smo u Kuzmin. Tu smo stanovali u dvije prostorije. Žena je radila u restoranu koji je držao izbjeglica iz Bugojna. Zarađivala je 150 maraka mjesečno. Ja sam se bavio švercom benzina. Imao sam Opel Asconu. Sin i ja bismo otišli na Raču i tamo bismo kupili benzina. Onda prevezemo legalno preko granice 10 litara, a 45 litara izvlačimo iz rezervoara. Potom bi ga prodali po dva puta većoj cijeni u Srbiji. Odlazili smo i u Hrvatsku kupovati benzin, u mjesto Tenju. Zarađivali smo i što je žena kopala prijateljima zemlju. Radila je u restoranu petkom, subotom i nedjeljom do tri ujutro. U Kuzminu smo kupili jednu svinju, baba je 'ranila piliće, radili smo bašću, radili smo drva. Kupio sam peč piljevaru i ubacivao piljevinu za grijanje. Sin je prodavao kasete za nekog čovjeka. Dobivao je oko 150 maraka, pa sam i ja počeo prodavati kasete. Poslije smo se osamostalili, pa smo i sami prodavali kasete. Imali smo i po dvije svinje, pa smo imali i kobasice i meso. Nismo oskudijevali hranom. Išli smo na sajam prema Beogradu, pa sam vidio da nam je najbolje prodavati kasete uz cestu. Auto sam potom registrirao u Bosni i prijavio sam se u Bijeljini.

Ranićeva priča pokazuje kako su postojali ljudi koji su usprkos teškom startu uspjeli snaći. Radili su teško i mnogo štedjeli kako bi preživjeli. Uz sve nedaće i teškoće uspjeli su iškolovati svoju djecu. I djeca su se odricala i tražila načina da pomognu roditeljima da zarade, a metode zarađivanja bile su, kao što je vidljivo, najrazličitije.

POVRATAK

Odluka o povratku bila je vrlo teška i svi punoljetni članovi prognanih obitelji imali su pravo da odlučuju za sebe prilikom donošenja te odluke. Naime, djeca su se nakon četiri ili pet godina provedenih u Srbiji prihvatili

način života, običaje nove sredine, ondje su stekli nove prijatelje te se dobro integrirali u srpsko društvo. Stariji su žalili za svojim zavičajem i težili povratku na Baniju te obnavljanju nekadašnjeg života. Ponekad su se teško razočaravali prilikom povratka zatekavši u svojim kućama izbjeglice i prognanike iz Bosne i Hercegovine ili iz Vojvodine. Ipak, najveći dio njih nisu odustali od svoje namjere da se vrate u svoj kraj i da ondje pokušaju započeti iznova život. Ranko Ranić se prisjeća kako je izgledao povratak i s kojim se problemima susreo prilikom ponovnog dolaska na Baniju:

Prvi sam put došao u Jošavicu u svibnju 1999. Nisi mogao ući u avliju koliko je bilo zaraslo. Došao sam u Petrinju i ondje sam vidio svoju bašću i kuću. Gledao sam svoju kuću i vidio da se u njoj nalazi neki čovjek. Odlučio sam počistiti ono što sam imao u Jošavici. Susjedi su mi pomogli čistiti. Rankina sestra (sestra njegove supruge, op.a.) mi je donijela litru rakije, pa smo sjeli na panj i gledali što je ostalo od imanja. Sljedeći dan sam odlučio da ćemo se vratiti. Bio je 1. maj. Znao sam da ćemo uzorati zemlju i posijati kukuruze. Moji su mi pomogli da zasadimo bašću. 'Ćerka je bila na akademiji, a sin je završavao trgovačku školu. Zet i 'ćerka su ostali u Kuzminu, a mi smo se definitivno vratili u rujnu 1999. Isprva nismo imali vrata, imali smo samo najlone. Iskrčili smo voćar. Mati je preko jednog našeg poznanika u Velikoj Gorici uspjela ostvariti penziju. I 'ćerka je čuvala djecu u Švicarskoj, pa je tako zaradila oko 2000-3000 maraka. Skupio sam prijatelje, pa smo sve okrcili i nakon toga okrenuli prase. Prijatelj mi je napravio prozore, popravili smo struju. Bili smo u svojoj kući. Prijatelj Sulejman iz Velike Gorice nam je dao 1500 maraka da kupimo kravu. Počeli smo prodavati rakiju, pa smo dogurali do tri krave. Imali smo i ovce, a Vindija je otkupljivala mlijeko. Komisija mi je odobrila invalidsku penziju i tako sam dobio 869,90 kuna.

Sličnu priču govori i Miloš Oljača koji se na svoje imanje u Pastuši vratio 2000. U Srbiji su imali svi zaposlenja, ali su povratak kući željeli njegovi punac i punica.

Zaposlila se kćer, zaposlila se žena i ja sam radio. Imao sam pare da kupim plac, ali su se starac i baba htjeli vratiti. Bojao sam se hrvatskih vlasti što mi mogu prišiti. Ipak, vratili smo se 18. srpnja 2000. U dvorištu je bila trava do glave, pred prozorom je rasla ogromna iva. U Pastuši nije bilo nikoga iz Bosne, samo jedan Hrvat iz Srbije, ali je i taj otišao u Banski Grabovac. U Jabukovcu su Bosanci dobili kuće od agencije. Ima ih

i u Dodošima jedno desetak. Vratili smo se u utorak, a u petak sam išao raditi papire u Petrinju. Sa mnom i pašancem su išle žene. Neki naši ljudi su širili glasine o ispitivanju. Tako sam došao u stanicu i javio se za pasoš i osobnu kartu. Dali su mi da uplatim u pošti i dobio sam osobnu. Žena koja mi je predavala osobnu mi je rekla da se vratim kod dežurnoga. Taj dežurni je izvadio jednu knjižicu, prepisao je podatke s osobne i pitao me je kada sam napustio Hrvatsku. Rekao sam da sam otišao 6. kolovoza. Potom me je pitao gdje sam otišao i koja je bila adresa gdje sam stanovao u Srbiji. Poslije toga me više nikada nisu zvali na bilo kakav razgovor.

Strah je vladao u svakom slučaju među onima koji su otišli u Srbiju. Postojala je bojazan da se nalaze na nekim popisima usprkos tome što nisu ništa skrivili. Stoga se jedan dio srpske populacije nisu vratili u Petrinju i okolna naselja. Ipak, oni koji su se vratili najčešće nisu doživjeli nikakve neugodnosti od strane službenih osoba, već češće od svojih nekadašnjih susjeda, prijatelja i poznanika. Dušan Polimac doživio je neugodnosti kada se vratio u Petrinju.

U Srbiji sam se osjećao opterećen zbog svega što sam ovdje ostavio. Do 1999. sam mislio da se nikada neću vratiti u Petrinju. Međutim, čuo sam da su se moja dva oficira vratila u Petrinju. Zamolio sam sina i snahu koji su bili u Brčkom da me odvedu u Petrinju. Sjeli smo u auto na Svetoga Iliju i došli smo u Petrinju. Došao sam do svoje zauzete kuće i čovjek koji je bio unutra mi je poručio da se ne vraćam. Povuklo me je da se vratim. Prvo sam iz Srbije došao u Banja Luku. 2003. sam došao gazdi kod kojeg sam bio zaposlen i rekao mu 'Ode ja na Baniju.' 'Šta ćeš ti tamo, džaba ti škola?' Rekao sam mu da ću kupiti tri ovce i živjeti u Gornjoj Mlinogi. Prvo sam došao ja, popravio kuću, a potom je došla i žena. Ovo je moj život. Kada sam se 1997. sreo u Beogradu jednog svojeg kolegu rekao sam mu da nas puštaju na kapaljku nazad. Od kada sam se vratio nitko me nije tražio nikakav iskaz. Jednom prilikom sam prolazio kroz grad i sreo čovjeka koji je sa mnom radio u kancelariji. Okrenuo je glavu od mene. Poslije sam ga sreo i on me pitao: 'Duško, jel se ja i ti poznajemo? Ajmo sve zaboraviti pa da krenemo od početka.' Ja sam mu rekao da zaboravimo sve što se dogodilo od 1991. godine nadalje. Prvi susjed je pljunuo na mene, a drugi susjed mi je uzurpirao kuću te smo četiri godine čekali da se makne. Doživjeli smo da nas ljudi vrijeđaju. Nismo samo mi bili na meti. Na placu Petrinjci (Hrvati iz Petrinje, op.a.) nisu mogli smisliti Hrvate iz Bosne. Tako su ljudi iz Bosne pronašli u nama prijatelje. Naime, mi smo ih znali zaštititi na tržnici. I danas ima ljudi koji nas ne žele pozdraviti.

Usprkos situiranosti u Banja Luci i relativno dobrom zaposlenju, Polimac je odlučio da se vrati kući. Ondje je doživio niz neugodnosti budući da je bio rezervni časnik u JNA. Međutim, usprkos tim neugodnostima Polimac je nastavio živjeti u Gornjoj Mlinogi nedaleko Petrinje. Činjenica je da su se vratili oni najuporniji i najhrabriji, oni koji su smatrali da im život u Srbiji nikako ne odgovara. Radilo se uglavnom o ljudima starije životne dobi, ali i onima u punoj snazi koji su smatrali da na ostacima svojeg nekadašnjeg života mogu izgraditi novi život. Međutim, broj onih u punoj snazi i onih mlađih bio je premalen da bi se srpsko stanovništvo petrinjskog kraja moglo demografski obnoviti.

I KAKVA JE PERSPEKTIVA?

Nakon posljednjeg rata na području Grada Petrinje je prema popisu iz 2001. bilo 23.413 stanovnika što je za 12.152 osobe manje nego 1991. godine. Broj Srba se tada smanjio na 2809 stanovnika. Godine 2006. u javnim službama u Petrinji bilo je zaposleno 811 osoba, od čega su njih 11 bili Srbi (1,4%), dok su u nacionalnoj strukturi grada činili tada 12 % stanovništva. Na područje nekadašnje općine je u periodu nakon rata doselilo 6000 osoba hrvatske nacionalnosti iz Bosne i Hercegovine kao izbjeglice. Srpski prognanici s područja općine Petrinja vratili su se u vrlo malom broju, tek oko 2000 ljudi (Krnjaić 2013, 118). Danas na području Grada Petrinje, dakle nekadašnje općine Petrinja živi svega 1601 osoba srpske nacionalnosti. Od toga ih je 639 u gradu Petrinji, a 125 u Mošćenici, 92 u Banskome Grabovcu, a 57 u Jabukovcu. To znači da je u svim ostalim naseljima svega 688 Srba. U usporedbi s popisom iz 1991. na petrinjskom području živjelo je 15.969 Srba, od čega njih 8445 u gradu Petrinji. To pokazuje da se broj Srba u tih 30 godina smanjio za deset puta, odnosno da je na petrinjskom području ostalo svega 10 % nekadašnje srpske prijeratne populacije. Kada tome pribrojimo činjenicu da se radi o vrlo starom stanovništvu te da je područje Petrinje pretrpjelo snažan potres koji je uništio i oštetio djelomično i one kuće koje su obnovljene nakon rata, postaje jasno da je perspektiva petrinjskih Srba vrlo pesimistična te da će broj pripadnika srpske nacionalne manjine sasvim sigurno i dalje opadati. I kazivači su svjesni nestanka nekadašnjeg života i nekadašnjih stanovnika. Ranko Ranić je sistematično dao opis svojeg sela Jošavica nekada i sad:

Jošavica će ostati, ali Joševljana više neće biti. Tako će biti za kojih 30-40 godina. Moj zet Tihomir živi ovdje. Ima 46 godina i dva sina. Jedan je studirao strojarstvo, drugi je automehaničar. Oni neće više doći u Jošavicu jer nema perspektive. Jošavica je nekada imala 2200 rali zemlje i zemlja

je u 90 % slučajeva bila obrađena. Imali smo 114 traktora u selu, 158 kućnih brojeva, 700 krava, 6000 svinja smo isporučivali Gavriloviću, 50000 litara rakije smo pekli. Nakon rata broj od 432 stanovnika spao je na 84 stanovnika. Sada imamo 22 kuće i 37 stanovnika, od toga njih 27 preko 65 godina. U periodu od 1999. do 2023. umrlo je 33 ljudi. U periodu između 1995. i 2023. porodilo se četvero djece u selu. Troje od njih su školske dobi.

Slično opisuje i Miloš Oljača svoje selo Pastušu:

Budućnosti u Pastuši nema. Još 2000. nas je bilo 30, a sada ih je već 20 umrlo. U ovom dijelu sela sada žive tri babe i nas troje (ja, supruga i sin). U donjem dijelu sela živi šestero ljudi. Od tih 12 seljana moj sin je najmlađi, a ima 40 godina. Ostali su stariji od 60 godina. Lovci već sada kupuju kuće. Selo Tremušnjak je već gotovo, Donja Pastuša ima jedan kućni broj, a u Gornjoj Mlinogi žive tri đeda i dvije babe.

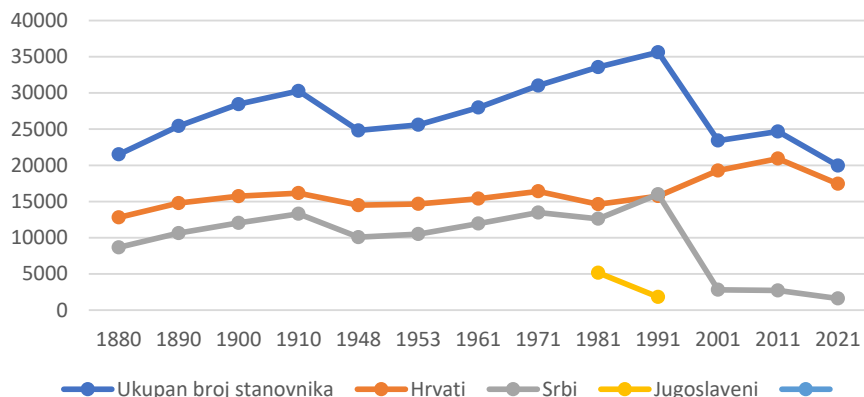
Najljepše je sadašnju situaciju opisao Dušan Polimac:

Nakon potresa mi se više ne ide u Petrinju. Imam ondje kuću od 240 kvadrata. Prije jedno mjesec dana sjedio sam u Petrinji na trgu. Nisam ondje nikoga poznavao. Bilo je to vrijeme petrinjske špice. Nekada sam imao veliko društvo na špici, osam do deset nas. Imao si nekada gdje izaći – Gavrilović, Vila, Kupa... Duša me boli za tom Petrinjom.

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.
Ukupan broj stanovnika	21514	25430	28442	30273	24819	25599	27977
Hrvati	12801	14785	15731	16164	14491	14666	15389
Srbi	8668	10633	12043	13299	10075	10503	11955
Jugoslaveni							

	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	2021.
Ukupan broj stanovnika	31018	33570	35622	23413	24671	19950
Hrvati	16404	14621	15745	19280	20925	17445
Srbi	13478	12617	15994	2809	2710	1601
Jugoslaveni		5159	1817			

Ukupan broj stanovnika, broj Srba, broj Hrvata i broj Jugoslavena prema popisima 1880.-2021.

Ukupno stanovništvo po naseljima i broj Srba u pojedinim naseljima

Naselje	1991.	2001.	2011.	2021.
Begovići	176/177	52	58	53
Bijelnik	188/202	62	47	34
Blinja	205/210	74	78	58
Brest Pokupski	5/357	325	279	292
Cepeliš	106/213	70	59	38
Deanovići	87/87	26	28	20
Dodoši	201/205	98	76	46
Donja Bačuga	472/553	184	94/142	78
Donja Budičina	40/344	247	236	196
Donja Mlinoga	195/240	127	96	84
Donja Pastuša	59/61	7	11	6
Donje Mokrice	0/99	61	57	43
Dragotinci	35/160	71	63	38
Dumače	1/88	369	272	240
Glinska Poljana	74/361	172	121	83
Gora	8/464	287	264	232
Gornja Bačuga	378/397	83	79	49
Gornja Mlinoga	241/243	45	33	21
Gornja Pastuša	144/146	32	31	22
Gornje Mokrice	0/176	102	105	84
Graberje	1/280	187	155	107
Grabovac Banski	486/552	223	160/200	92/127
Hrastovica	5/584	507	464	402
Hrvatski Čuntić	9/223	125	86	42

Jabukovac	282/325	163	79/141	57/110
Jošavica	425/432	82	84	62
Klinac	146/147	28	27	16
Kraljevcani	64/151	96	63	56
Križ Hrastovički	2/230	133	141	139
Letovanci	0/82	73	56	42
Luščani	648/670	156	153/163	87
Mačково Selo	180/184	23	36	18
Madžari	91/332	25/245	207/	18/199
Mala Gorica	1/427	531	510	296
Međurače	3/73	54	36	21
Miočinovići	147/153	35	43	26
Mošćenica	911/2831	2348	189/2470	125/2096
Moštanica	248/270	89	93	67
Nebojan	21/360	265	191	141
Nova Drenčina	100/524	389	404	315
Novi Farkašić	0/193	114	81	67
Novo Selište	32/301	269	321	279
Pecki	73/274	121	84	50
Petkovac	76/82	17	15	8
Petrinja	8445/18706	13801	1125/15683	639/12963
Prnjavor Čuntićki	1/224	118	79	48
Sibić	0/127	76	67	49
Slana	57/276	130	92	54
Srednje Mokrice	0/46	35	33	23
Srpski Čuntić	103/107	21	27	16
Strašnik	3/325	242	202	163
Stražbenica	114/126	17	9	6
Taborište	28/317	230	227	186
Tremušnjak	201/204	44	47	16
Veliki Šušnjar	445/455	108	105/117	65
Vratečko	0/90	60	60	38
Župić	6/109	82	85	74

Literatura:

- Barić, Nikica. 2005. *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995.*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Bunčić, Vaso M. 2007. *Banija, Selo Dodoši kroz prostor i vreme*, Beograd: Biblioteka Hronike sela.
- Čačić-Kumpes, Jadranka, Nejašić, Ivo. 1991. »Promjene etničke strukture Petrinje: demografski i sociološki aspekti.« *Migracijske teme* 7 (2), 127-148.

- Dabić, Vojin. 1984. *Prilog istoriji srpskog i hrvatskog naroda i krajiškog uređenja u Baniji*, Beograd: Historijski institut; Zagreb: Prosvjeta.
- Devetak, Nebojša. 1998. *Razgrtanje pepela. Zapisi o tragičnoj komediji sa pjevanjem, pucanjem i plakanjem*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta.
- Gajdek, Đuro. 2008. *Petrinjska bojišnica 1991.-1995.*, Petrinja: Grad Petrinja.
- Krnjajić, Branko. 2013. *Gubici stanovništva općine Petrinja u građanskom ratu 1991.-1995.*, Beograd: vlastita naklada.
- Kukoleča, Adam D. 2015. *Selo moje Brnjeuška u srcu te nosim*, Beograd: vlastita naklada.
- Miljanović, Marko. 2019. »Iz prošlosti petrinjskih Srba.« *Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta* XXIII: 184-191.
- Niđović-Đakula, Stana & Smoljenović, Dušan. 2002. *Banija i njene žrtve u NOR 1941.-1945. godine*, Beograd: Socijalna misao.
- Plavljanić, Dušan. 2007. *Jošavica selo moje*. Petrinja: Udruga antifašističkih boraca i antifašista.
- Radanović, Milan. 2023. »Interniranje srpskog stanovništva s područja kotara Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942.« *Tragovi* 6 (1): 120-178.
- Roksandić, Drago. 2022. »Nezavisna država Hrvatska u kotarima Glina i Vrginmost (travanj 1941.- siječanj 1942.): prostorne i vremenske logike nasilja« *Glina 1941. Tragedije i traume u pamćenju i zaboravu*, ur. Drago Roksandić, 247-276. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest; Zagreb: Hrvatski državni arhiv; Zagreb: Srpsko narodno vijeće.
- Škiljan, Filip. 2015. *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće.
- Škiljan, Filip. 2024. »Srbi u okolici Petrinje – historiografsko-etnografski pregled (I. dio)«. *Glasnik EI SANU* 72 (1): 179-200. DOI: <https://doi.org/10.2298/GEi2401179S>
- Vuić, Josip. 1996. *Dokumenti i sjećanja, Petrinja, Domovinski rat*, Petrinja: Udruženje prognanika Petrinja.
- Zatezalo, Đuro. 2007. *Jadovno-kompleks ustaških logora 1941.*, knjiga I, Beograd: Muzej žrtava genocida.

Arhivska građa

Arhiv Sisak, ASC Petrinja, Skupština općine Petrinja.

Arhiv Sisak, ASC Petrinja, Stanica javne bezbednosti Petrinja.

Arhiv Sisak, ASC Petrinja, Udruženje boraca RSK općine Petrinja.

Nadbiskupijski arhiv Zagreb, fond Nadbiskupski duhovni stol.

Internetske stranice

<https://narod.hr/hrvatska/snv-i-saba-organizirali-svecanost-na-obljetnicu-sto-se-dogodilo-u-banskom-grabovcu-1941>.

<https://documenta.hr/novosti/zidovi-sutnje-za-civilne-zrtve-rata-u-hrvatskoj-petrinja-sisak-listopad-2013/>.

<https://www.grakni.hr/drustvo/prava/123-gavrilovic-arbitrazni-sud?rCH=2>.

<https://www.nacional.hr/milan-radanovic-dokazao-sam-da-su-ustaski-casnici-eugen-dido-kvaternik-i-maks-luburic-proveli-progon-srba-s-banije-u-jasenovac/>.

Примљено / Received: 26. 12. 2023.

Прихваћено / Accepted: 04. 11. 2024.